

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО РОБОТИ ЗІ СТУДЕНТАМИ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ ЗДОРОВ'Я У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Сайко Н. О., Бацман О. С.

ВСТУП

Євроінтеграція України передбачає зміну вектору педагогічної парадигми й перебудову системи вищої освіти в напрямі забезпечення рівноправного доступу, підвищення конкурентоспроможності та соціального статусу осіб із функціональними обмеженнями здоров'я у суспільстві, їх психолого-педагогічного супроводу в закладах вищої освіти на основі гуманістично-демократичних цінностей і норм Організації Об'єднаних Націй. Інноваційні орієнтири освітньої політики України зафіксовано в основних державних нормативних документах, а саме: в Законах України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» (2017), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001); у Національній стратегії розвитку освіти України на період до 2021 року (2013), Концепції розвитку інклюзивного навчання (2010) й ін. Водночас, сьогодні ще недостатньо розроблені механізми їх утілення, зокрема на рівні організації цілеспрямованої соціальної роботи в закладах вищої освіти, метою якої є соціальна адаптація, соціалізація та інтеграція студентів із функціональними обмеженнями здоров'я. У свою чергу, це викликало потребу в професійній підготовці висококваліфікованих соціальних працівників, які б реалізували зазначену мету соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в умовах закладів вищої освіти.

Науковець З. Фалінська підготовку спеціаліста соціально-педагогічної сфери розглядає як готовність до роботи в усіх типах та видах навчально-виховних установ і закладів соціальної роботи, на всіх рівнях управління.¹

¹ Фалінська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / З. З. Фалінська; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів, 2006. 284 с.

Науковець О. Пюра першочерговим аспектом у підготовці соціальних працівників розглядає підготовку до роботи в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку². В. Гурич у дисертаційному дослідженні «Організаційно-методичні умови діяльності соціальних педагогів із забезпечення прав дитини» розкриває зміст практичної діяльності соціального педагога у сфері охорони прав неповнолітніх³.

У дисертаційному дослідженні І. Малишевської «Теоретико-методичні основи підготовки фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища» представлено концепцію підготовки майбутніх соціальних працівників для роботи в інклюзивній освіті⁴.

На основі аналізу різних наукових підходів до організації професійної підготовки майбутніх соціальних працівників можна зробити висновок, що основними орієнтирами професійної підготовки є формування готовності до роботи з різними вразливими категоріями населення при цьому в окрему групу не виділяються студенти з функціональними обмеженнями здоров'я, тобто соціальні працівники цілеспрямовано не готуються до роботи у закладах вищої освіти, що створює низку проблем в адаптації, соціалізації та інтеграції студентів з функціональними обмеженнями здоров'я під час навчання у закладах вищої освіти.

Саме цей висновок підтверджує проведений аналіз освітніх програм та навчальних планів підготовки майбутніх соціальних працівників у різних закладах вищої освіти (далі ЗВО) України. Навчальні дисципліни, які розкривають специфіку роботи з особами з функціональними обмеженнями, спрямовані на загальні поняття роботи з ними, в робочих програмах відсутня диференціація змісту соціальної роботи за віком клієнтів та сфер їх функціонування.

² Пюра О. С. Подготовка будущих социальных педагогов к коммуникативной деятельности в условиях детских заведений оздоровления и отдыха: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 / О.С. Пюра; НАПН Украины, Ин-т проблем воспитания. Киев, 2015. 20 с.

³ Гурич В. О. Організаційно-методичні умови діяльності соціальних педагогів із забезпечення прав дитини: автореф. дис. канд. пед. наук. спец.: 13.00.05 – соціальна педагогіка / В.О. Гурич. Луганськ. 2011. 21с.

⁴ Малишевська І.А. Теоретико-методологічні основи підготовки фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища: дис. докт пед наук. спец. 13.00.03 – корекційна освіта / І.А. Малишевська. Київ. 2018. 452 с.

1. Виникнення передумов проблеми та формулювання проблеми

Сьогодні суспільство вкрай стурбоване проблемою інвалідності, що має тенденцію до зростання особливо в молодіжному середовищі. Студентство у нашій країні становить вагомую частку суспільства. Так, за даними Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України, у 2018/2019 н.р. загальна кількість студентів, які навчаються у ЗВО, становить близько 1 млн 954,8 тис. осіб. З них близько 12 тис. є студентами з інвалідністю, і це лише невелика частка загальної кількості цього контингенту, що пояснюється загальною непристосованістю навчальних закладів до їх особливих потреб.

Функціональні обмеженнями здоров'я молоді значно ускладнюють її контакти з довкіллям, обмежують участь у суспільному житті, позначаються на особистісному розвитку: викликають почуття неспокою, невпевненості у собі, формують комплекс неповноцінності, егоцентричні та асоціальні настрої. Як засвідчує практика, у студентів закладів вищої освіти з обмеженими можливостями існують суттєві особистісні проблеми, зумовлені впливом хронічного захворювання; звідси порушення психічних пізнавальних функцій, зниження самооцінки та рівня досягнень, неадекватність взаємин з іншими студентами, викладачами тощо. Це зумовлює формування у них дезадаптованості уже на першому курсі ЗВО⁵.

У студентів з обмеженими можливостями здоров'я, у яких збережений інтелект, наявна спроможність успішно опанувати більшість видів професійної діяльності, приносити користь державі і самовдосконалюватися. Проте, внаслідок певної ізоляції їх від суспільного життя, відсутності стійкої довіри до оточення і сприйняття його, як ворожого, у них не формується активна життєва позиція, блокується особистісний, професійний розвиток. Тому важливою є *інтеграція*, тобто включення даної категорії осіб у загальну діяльність та перебування спільно з іншими, здоровими студентами у вищому навчальному закладі, з метою навчання і ведення повноцінного суспільного життя.

Конвенція про права дитини наголошує, що спільна освіта дітей та молоді з обмеженими можливостями зі здоровими однолітками є основою їхньої інтеграції⁶. Слід зазначити, що молодь з вадами

⁵ Бацман О. С. «Пільговики» у вищому навчальному закладі: постановка проблеми / О. С. Бацман. *Вісник Львівського національного університету*. 2010. Вип. 4. С. 267-273.

⁶ Конвенція ООН про права дитини. Київ.: АТ Видавництво «Столиця», 1997. 32 с.

здоров'я як і здорова молодь, мають право на особливе піклування з боку держави та суспільства в цілому, а тому особливим завданням є їх інтеграція – спільне навчання зі здоровими однолітками, що забезпечить їх нормальну участь у життєдіяльності суспільства. З метою виявлення особливостей інтеграції осіб з вадами здоров'я у суспільстві ми спробували уточнити поняття «інтеграція» та виявити місце інтеграції у загальному процесі соціалізації. *Інтеграція* – це універсальне поняття, пов'язане із розвитком, об'єднанням, регенерацією певної цілісності, її ядром є впорядкування неоднорідних складових в окрему систему, що має потенціал розвитку. На рівні малих груп поняття «інтеграція» є синонімом понять «згуртованість», «консолідація» і однією з характеристик групової динаміки; на рівні великих систем – ототожнюється з «соціальною єдністю соціальних систем». Інтерпретація поняття «інтеграція» ще більше ускладнюється за умови розгляду цього процесу як соціального. З позиції соціальної педагогіки, соціальна інтеграція – це взаємна адаптація індивіда та суспільства один до одного; процес, під час якого суспільство створює умови для кращого пристосування індивіда до умов соціуму⁷.

У термінологічно-понятійному словнику за редакцією М. Головатого термін «інтеграція» означає форму культурної адаптації, за якої індивіди здатні зберігати свою культурну ідентичність і звичаї, незважаючи на одночасну підтримку позитивних і продуктивних відносин із сусідньою або домінуючою культурою⁸.

Корекційна педагогіка визначає соціальну інтеграцію як включення осіб із обмеженими функціональними можливостями в навколишнє середовище, міжособистісні зв'язки з метою максимальної нормалізації їх соціокультурного статусу; як процес і результат надання їм прав, реальних можливостей брати участь в усіх видах і формах соціального життя на рівні з іншими членами суспільства в умовах, що компенсують відхилення у розвитку чи обмежені можливості⁹.

⁷ Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / Наук. ред. І. Д. Зверєва. Київ.: Центр учбової літератури, 2008. 336с.

⁸ Головатий М. Ф., Панасюк М.Б. Соціальна політика і соціальна робота: термінологічний словник понятійних слів / М.Ф. Головатий, М.Б. Панасюк. Київ.: МАУП, 2005. 560с.

⁹ Oxford dictionary of sociology / Ed. by G. Marshall. Oxford; New York, 1998. P. 624.

Отже, під *соціальною інтеграцією* дослідники розуміють: 1) процес перетворення відносно самостійних, недостатньо пов'язаних між собою об'єктів (індивідів, груп, класів) в єдину цілісну систему, що характеризується узгодженістю і взаємозалежністю її частин на основі спільних мети та інтересів; 2) соціальну згуртованість; 3) сприйняття і прийняття індивіда іншими членами групи; 4) успішну соціалізацію індивіда, який подолав негативні наслідки ситуації, пов'язаної з його дефектом.

Інтеграція людей з функціональними обмеженнями здоров'я в суспільство має суттєве значення для їх розвитку та соціалізації. Інтеграція допомагає збільшенню соціального досвіду, залученню даної категорії осіб до соціальних структур, передбачених для здорових людей. Спілкування з широкою аудиторією, більший доступ до інформації, навчання, встановлення соціальних зв'язків та соціально-економічна незалежність, що є складовими інтеграції, і допомагають людині з функціональними обмеженнями здоров'я вести повноцінний спосіб життя та брати активну участь в основних сферах життєдіяльності (соціальной, економічній, політичній, культурній, спортивній).

Одним із найдієвіших механізмів інтеграції в суспільство молоді з функціональними обмеженнями здоров'я є освіта. Інтегроване навчання потребує індивідуального підходу до кожного конкретного студента залежно від особливостей і специфіки проблем його розвитку. Реалізуючи себе професійно і соціально, такі люди почувують себе в суспільстві більш впевнено і повноцінно.

Як показує аналіз літератури для визначення особливостей освіти для дітей та молоді з функціональними обмеженнями здоров'я сьогодні використовують два терміни – «інтегроване навчання» та «інклюзивна освіта»¹⁰. Варто не плутати і не заміщати поняття інтегрованого та інклюзивного навчання. Вхідження студента з функціональними обмеженнями здоров'я у звичайний вищий навчальний заклад – це інтеграція, а не інклюзія. *Інтегроване навчання* передбачає включення молоді людини з особливими потребами в освітнє середовище навчального закладу, спільне навчання студентів із функціональними обмеженнями здоров'я з іншими студентами. Метою інтегрованого навчання є забезпечення рівного доступу до якісної освіти всіх студентів, зокрема студентів з обмеженими можливостями. Особливість навчання студентів із

¹⁰ Vogel, S., Leyser, Y., Wyland, S., & Brulle, A. (1999). Students with learning disabilities in higher education: Faculty attitudes and practices. *Learning Disabilities Research and Practice*, 14(3), P. 173–186.

функціональними обмеженнями здоров'я в інтегрованій групі полягає в тому, що їх сприймають як рівних, до них висувають вимоги, як і до інших студентів. Інтеграція для молодих людей даної категорії стає головним завданням на перших курсах навчання. Їм потрібно інтегруватися в навчальний процес, в колектив однолітків та викладачів, пристосувати свій організм до навчального ритму, але водночас бути працездатними та розкрити свої здібності і таланти.

Потреба сьогодення є здійснення поступового переходу від інтегрованого навчання до інклюзивної освіти. Інтегрована/інклюзивна система навчання вбачає саме освіту основним шляхом інтеграції та самореалізації особистості та передбачає усунення всіх перешкод: організаційних, психологічних, архітектурних. Інклюзію ми розглядаємо як наступний крок після інтегрованого навчання, тобто поглиблення процесу інтегрованого навчання.

Інклюзивне навчання в своєму ідеалі містить в собі архітектурну перебудову навчальних приміщень, організацію транспорту, підготовку спеціалізованих аудиторій з наочним матеріалом для осіб з різними вадами фізичного здоров'я, розробку критеріїв оцінювання знань для студентів з особливими потребами, забезпечення спеціальної підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів для роботи зі студентами даної категорії, впровадження курсів підвищення кваліфікації для психологів та соціальних працівників, які організують індивідуальний супровід студентів з обмеженими можливостями здоров'я, запровадження системної, організаційно-методичної, консультативно-роз'яснювальної роботи серед керівників, педагогічних працівників навчальних закладів ¹¹.

Кожен навчальний заклад повинен відповідати потребам будь-якого студента та забезпечити включення молоді з різними порушеннями в систему відносин «студент – студент» та «студент – викладач».

Студент з функціональними обмеженнями, який перебував на індивідуальній формі шкільного навчання, тобто увесь навчальний процес відбувався у домашніх умовах, відчуває психологічний тиск від перебування у колективі на першому році навчання, нестачу спільних тем та несумісність системи цінностей. У свою чергу, це має

¹¹ Таланчук П. М., Кольченко К.О., Нікуліна Г.Ф. Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі. Навчально-методичний посібник / П. М. Таланчук, К. О. Кольченко, Г. Ф. Нікуліна. Київ: Соцінформ, 2004. С. 54.

відбиток на успішності та якості навчання та негативно відображується на структурі «Я» особистості.

Потреби молодих людей з функціональними обмеженнями здоров'я можна умовно розділити на дві групи: 1) загальні, тобто аналогічні потребам здорової молоді; 2) специфічні (особливі), тобто потреби, викликані тією або іншою хворобою. Найбільш типовими з «особливих» потреб молоді з обмеженими можливостями є наступні: у відновленні (компенсації) порушених здібностей до різних видів діяльності; у пересуванні; у спілкуванні; у вільному доступі до об'єктів соціально-побутової, культурної сфери; у матеріальній підтримці; у працевлаштуванні; у комфортних побутових умовах, проте головними в житті молодої людини є потреби в отримуванні знань та у соціально-психологічній адаптації в конкретному колективі і суспільстві взагалі. Проблеми студентів з функціональними обмеженнями здоров'я у вищих навчальних закладах пов'язані з наявністю чисельних соціальних та психологічних бар'єрів, які не дозволяють їм в повному обсязі активно включатись до життя суспільства й повноцінно брати участь у ньому¹².

Завданням соціального працівника у роботі зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти можемо визначити – створення відповідних умов для інтегрованого навчання, яке передбачає організацію освітнього процесу з урахуванням особливих потреб кожного студента з функціональними обмеженнями, їх ефективна адаптація, інтеграція та соціалізація. Здорове сприйняття та ставлення суспільства до проблем дітей та молоді з обмеженими фізичними можливостями здоров'я не повинен обмежуватися часом навчання. Спілкування повинно продовжуватися поза навчальним закладом, за участі кураторів та викладачів. Щоб усім студентам було цікаво, бажано організовувати екскурсії, спортивні заходи, туристичні походи, бо, як відомо, неформальне, невимушене спілкування поза межами навчального закладу сприятиме подальшому зближенню та згуртованості.

Тому постає необхідність організації професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи в закладах вищої освіти, в першу чергу, зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я.

¹² Алексеева Т. В. Соціально-психологічні аспекти адаптації студентів до навчання У ВНЗ: монографія / Алексеева Т. В. Донецьк, 2008. 230с.

2. Аналіз існуючих методів вирішення проблеми та формулювання завдання для оптимального розвитку техніки

Основні орієнтири у підготовці майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в умовах ЗВО.

В останні часи у ЗВО, керуючись Положенням про психологічну службу в системі освіти (МОН України від 22.05.2018 року № 509), організовано психологічну службу ЗВО. Так, у Положенні про психологічну службу в системі освіти чітко визначено зміст, структуру та функції психологічної служби в системі освіти. До структури зазначеної служби обов'язково мають входити практичний психолог, який здійснює психологічне забезпечення освітнього процесу, що включає роботу зі структурою «Я» особистості – корекція розвитку психічних процесів; психологічну діагностику, консультативну допомогу усім учасникам педагогічного процесу тощо. Також до структури психологічної служби входить такий фахівець, як соціальний працівник/соціальний педагог, який здійснює соціально-педагогічний патронаж освітнього процесу – організовує умови для успішної соціалізації студентів; сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї та суспільства у вихованні та професійному становленні здобувачів освіти; організовує процес адаптації до умов соціального середовища; забезпечує консультативну соціально-педагогічну допомогу¹³.

Однак, аналізуючи практику організації Психологічних служб у ЗВО, можна говорити про недостатню кількість фахівців, дуже часто функціонує лише один психолог, який намагається охопити своєю увагою увесь спектр психологічних та соціально-педагогічних проблем студентів ЗВО. Звісно, що така категорія студентів, як студенти з інвалідністю залишаються без належної професійної допомоги у процесах адаптації до інтегрованого освітнього середовища. Тому нами розглядається можливість функціонування соціального працівника у структурі кожної кафедри задля забезпечення успішної адаптації і соціалізації студентів з функціональними обмеженнями кожної спеціальності. Провідними напрямками роботи соціального працівника ЗВО нами визначаються такі, як організація процесу адаптації студентів з інвалідністю, соціальний супровід процесів соціалізації протягом усього терміну навчання та допомога учасникам освітнього процесу в організації інтегрованого освітнього середовища ЗВО.

¹³ Положення про психологічну службу в системі освіти (МОН України від 22.05.2018 року № 509). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18>

Виходячи з визначених напрямів, нами виділено основні структурні компоненти професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями у ЗВО.

По-перше, це формування готовності майбутніх соціальних працівників організувати процес адаптації студентів з функціональними обмеженнями, що передбачає поглиблення знань щодо процесу адаптації та методів її організації.

Специфіка процесу адаптації студентів у ЗВО визначається насамперед характером їхньої діяльності і зміною умов життєдіяльності студентів у зв'язку зі вступом до навчального закладу. Соціально-психологічна адаптація першокурсників має специфічні особливості й обумовлена пристосуванням студентів до умов вищої школи, у процесі якого у студентів формуються взаємні відносини, покликання до обраної професії, колективний і особистий режим праці і побуту. Тому з проблемою адаптації студентів пов'язано багато проблем вищої школи, і від успішного її вирішення залежать результати роботи професорсько-викладацького колективу по збереження контингенту, підвищення якості знань і активності студентів.

Основними критеріями адаптації нами розглянуто такі:

Психофізіологічний – пристосування психофізіологічних властивостей особи до нових соціальних умов, до навчання у ЗВО.

Соціальний – передбачає входження в нову групу, в нові взаєностосунки, звання до графіку навчання, вимог ЗВО, форм організації освітнього процесу¹⁴.

Психологічний критерій включає вікові особливості студентів, а саме пошук смислу власного існування, своєї необхідності в житті, професійне самовизначення і можливості самореалізації осіб з вадами здоров'я своїх здібностей, що пояснюється корінними змінами соціального статусу індивіда.

Дидактичний або навчальний критерій передбачає сформованість навчальних умінь, наприклад, конспектувати, слухати, виконувати різні навчальні завдання, відповідати на парах тощо.

Професійний критерій – дозволяє оцінити рівень сформованості навичок самостійності в навчальній і науковій роботі.

¹⁴ Гребенюк Т. М. Вивчення проблеми соціально-психологічної адаптації інвалідів по зору в студентських інтегрованих групах / Гребенюк Т. М. *Матеріали міжнародного семінару «Інформаційні технології у соціально-трудовій реабілітації інвалідів»*. Київ: ВО УФЦ-БФ «Візаві», 2001. С.76–79.

Дані критерії представлені на рис. 1.

Рис. 1. Критерії адаптації студентів з функціональними обмеженнями здоров'я в умовах ЗВО

Другим напрямом професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями у ЗВО нами визначено формування готовності до здійснення соціального супроводу процесів соціалізації протягом усього терміну навчання.

Соціальний супровід, як зазначається у Державному стандарті соціального супроводу – це комплекс заходів, спрямованих на підтримання процесів активної життєдіяльності і розвитку природних здібностей клієнта, а також створення умов для попередження розвитку негативних наслідків і різних соціальних проблем, мобілізація людини на активізацію прихованих резервів, навчання новим¹⁵.

Зміст соціального супроводу студентів з функціональними обмеженнями визначається нами залежно від основних орієнтирів та напрямів розвитку вищої освіти, що зафіксовані у Законі про вищу

¹⁵ Державний стандарт соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах Міністерства соціальної політики України № 621/28751 від 22 квітня 2016 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE28751.html

освіту, а також від вимог до студентів, які ставить до них освітній заклад. Зміст соціального супроводу буде змінюватися в залежності від соціальної політики держави, курсу і завдань освіти, від актуальних проблем, що виникають у соціалізації молоді.

До змісту соціального супроводу ми віднесли такі види допомоги студентам з функціональними обмеженнями здоров'я:

- надання інформації першокурсникам щодо структури закладу вищої освіти (які факультети, кафедри існують, які їх функції; культурно-мистецькі осередки, мистецькі активності тощо) та про особливості вищої освіти (форми організації освітнього процесу, культура пізнавальної діяльності студента, гігієна розумової праці тощо);

- ознайомлення з документацією, що визначає зміст, структуру вищої освіти (Закон України «Про освіту», Закон України «Про вищу освіту», навчальні плани, освітні програми, графік навчального процесу тощо);

- ознайомлення з правами і обов'язками студента, процедурами, які діють в університеті у разі порушення прав та не виконання обов'язків;

- ознайомлення студентів з функціональними обмеженнями здоров'я з переліком пілг, на які вони мають право під час навчання у ЗВО.

- ознайомлення та включення студентів у міжнародну співпрацю університету;

- організація посередницької діяльності між адміністрацією університету та студентським самоврядуванням;

- організація і корекція процесів спілкування в інтегрованих групах;

- ініціювання участі студентів, викладачів у регіональних, обласних, міжнародних проектах, а також їх створення і реалізація;

- організація взаємодії з різними соціальними інституціями з метою вирішення проблем соціалізації та інтеграції молоді;

- ознайомлення студентів з можливостями академічної мобільності;

- підсилення профілактичної роботи (профілактика неуспішності, пропусків навчальних занять, професійної пасивності студентів, девіантної поведінки тощо);

- пошук додаткових ресурсів для вирішення соціально-педагогічних завдань, наприклад забезпечення архітектурної адаптації приміщення відповідно індивідуальних особливостей осіб з інвалідністю;

– адаптація процесу викладання до індивідуальних особливостей студента з функціональними обмеженнями.

Третім напрямом професійної підготовки майбутніх соціальних працівників ми визначили підготовку до роботи з викладачами. Особливе значення для успішної адаптації, соціалізації та інтеграції до навчання молоді з особливими потребами здоров'я має робота викладачів та адміністрації по формуванню продуктивних стосунків у цієї категорії молоді з оточуючими, для попередження їх дезадаптації в групі та вузівському колективі. Як засвідчують дослідники цієї складної проблеми викладач не готовий працювати зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я, що пояснюється, на наш погляд, відсутністю необхідних знань щодо технологій організації освітнього процесу в інтегрованих групах.

До необхідних професійних компетенцій викладачів, що працюють з особами, що мають вади здоров'я і навчаються разом зі здоровими студентами, ми відносимо наступні:

– вміння оцінювати сильні сторони та потреби студентів всіх категорій;

– навички індивідуалізації навчального процесу до широкого спектру можливостей, тобто підготовка навчального матеріалу та ведення предмету з урахуванням вимог здорових студентів та студентів з вадами здоров'я;

– гнучкість у пристосуванні предметів до інтересів студентів у соціальному та культурному контекстах;

– роботу в команді в межах закладу вищої освіти та роботу з професіоналами поза ним, яка стосується посилення не тільки навчального середовища, а і організації вільного часу;

– партнерську роботу з адміністрацією, допоміжним персоналом, іншими викладачами, здоровими студентами;

– використання новітніх технологій для входження та викладання в інтегрованих групах.

Отже, завданнями соціального працівника ЗВО у роботі з викладачами є надання необхідної інформації щодо інтеграції, адаптації та соціалізації студентів з функціональними обмеженнями здоров'я.

Компоненти професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в умовах ЗВО.

Основними компонентами професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними

обмеженнями здоров'я в умовах ЗВО нами виділено такі види готовності:

Інформаційна готовність майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я у ЗВО передбачає засвоєння системи теоретичних знань соціальної роботи з особами з особливими освітніми потребами, які навчаються у ЗВО. По-перше, це усвідомлення сутності поняття «адаптація», її мети та необхідності цілеспрямованої організації процесу адаптації. Задля ефективної діагностики рівнів адаптованості студентів до умов ЗВО майбутні соціальні працівники знайомляться з основними критеріями адаптованості та їх показниками (психофізіологічний, соціальний, психологічний, дидактичний, професійний), рівнями (біологічний, фізіологічний, екологічний, соціальний, психологічний, економічний, політичний, професійний), формами адаптації (формальна і суспільна) та видами (біологічна, педагогічна, професійна, психологічна). По-друге, поглиблення розуміння таких понять, як: сутність поняття «соціалізація», концепції соціалізації, її механізми. Особливо необхідними є знання особливостей соціалізації осіб з функціональними обмеженнями, вплив середовища на соціалізацію особистості, бар'єри соціалізації. Третім аспектом інформаційної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я є знання сутності та особливостей процесу інтеграції молодшої людини. Тому є важливим акцентування уваги майбутніх соціальних працівників на таких поняттях, як «інтеграція», «інтегроване навчання», «інклюзивне навчання» та розвиток умінь створювати інтеграційне середовище, яке розуміється нами як створення середовища творчого буття, де студент має можливість випробувати себе не тільки як виконавця, але перш за все як генератора ідей.

Методична готовність майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями включає формування умінь використовувати в організації інтегрованого середовища інформаційні, Інтернет-технології, інтерактивні технології, психологічні, педагогічні технології, а також технологій безбар'єрної доступності, які застосовуються у роботі з особами з інвалідністю для організації інтегрованого навчання. Це передбачає ознайомлення майбутніх соціальних працівників з будовою і роботою різних спеціальних пристроїв вводу інформації у комп'ютер (педалі, світлові пера, миші, альтернативні клавіатури, плоскі клавіатури, з програмою «Camera Mouse 2008» тощо). Також до методичної готовності ми

відносимо уміння лобіювати інтереси осіб з інвалідністю, привертати увагу суспільства такими методами, як виступи на різних заходах на рівні університету, міста, країни; створення рекламної продукції або її використання у різних Інтернет-мережах; друк та розповсюдження друкованої продукції тощо. До інтерактивних технологій ми відносимо проведення тренінгів, круглих столів, мозкових штурмів, вебінарів, воркшопів, організація участі у різних видах спортивних змагань, де відбувається активний вплив і проникнення у внутрішній світ учасників та робота з ним. Серед психологічних технологій ми виділили найбільш впливові та зручні у проведенні в межах ЗВО – це ігрові; естетотерапевтичні; НЛП (нейролінгвістичне програмування), які у певній мірі належить і до педагогічних технологій. Для забезпечення ефективного інтегративного середовища майбутні соціальні працівники мають володіти знаннями вимог до архітектурної адаптації середовища: розміри навчального місця, допоміжні засоби пересування, габарити приміщень, доступність приміщень, допоміжні засоби сенсорної орієнтації.

Соціально-інтегративна готовність передбачає створення активної позиції майбутніх соціальних працівників. Професія соціального працівника передбачає широке коло спілкування, знання усіх структурних елементів соціуму, які реалізують безпосередньо чи опосередковано завдання соціальної і соціально-педагогічної роботи. Тому необхідно майбутніх соціальних працівників включати в активну практичну соціальну роботу, знайомити їх якомога з більшою кількістю організацій державних і недержавних, що займаються різними аспектами соціальної і соціально-педагогічної роботи. У свою чергу, це сприятиме формуванню професійних умінь соціальної професійної інтеграції, а в деяких випадках і особистісній – налагодження нових знайомств, розширення кола особистісного спілкування тощо. Саме такий підхід у підготовці майбутніх соціальних працівників дає можливість сформувати професійний світогляд з перших років навчання, а у майбутньому – працевлаштуватися. З цією метою необхідно організовувати і сприяти участі майбутніх соціальних працівників у різних заходах на рівні групи, університету, міста, у міжнародних проєктах, участь у програмі мобільності студентів, волонтерському русі, у наукових заходах країни: конференціях, круглих столах, воркшопах, семінарах, інтерактивах, вебінарах тощо¹⁶. Також варто додати до

¹⁶ Сайко Н. О. Соціальна реабілітація молодших підлітків у роботі соціального педагога загальноосвітніх навчальних закладів: монографія / Н. О. Сайко; ПНІПУ імені В. Г. Короленка. Полтава: вид-во «Сімон», 2017. 335 с.

цього переліку участь у волонтерському русі, у міжнародних і вітчизняних соціальних проєктах, організаціях, об'єднаннях студентів. Наприклад, усім відома міжнародна молодіжна некомерційна і неполітична організація AIESEC, діяльність якої спрямована на виявлення та розвиток лідерського потенціалу задля здійснення позитивних змін у суспільстві через організацію і реалізацію соціально значущих проєктів. Міжнародна неприбуткова організація Enactus, що об'єднує студентів, викладачів та представників бізнесу, які працюють у напрямі покращення якості життя та життєвих стандартів людей з різними потребами. В рамках проєкту «Школа молодого тренера» працює організація «Граніт». Її діяльність орієнтована на амбітних, готових до співпраці молодих людей, які хочуть спробувати себе у ролі спікерів. Global Nest – міжнародна асоціація вчених, технологів, інженерів та інших зацікавлених груп, що беруть участь в усіх наукових і технологічних аспектах навколишнього середовища, а також у застосуванні методів, спрямованих на сталий розвиток. Молодіжний проєкт UReport надає можливість запропонувати власну ідею щодо вирішення соціальних питань певного регіону та України, дізнатися думку інших щодо окремих важливих суспільних питань. Організація «Фундація Регіональних Ініціатив» (ФРІ) – найбільша в Україні молодіжна громадська організація, що об'єднує молодих людей з усіх областей України. Її діяльність спрямована на організацію культурного дозвілля, заняття мистецтвом. «AFEW– Україна» є частиною міжнародної мережі незалежних організацій Східної Європи та Центральної Азії AFEW з секретаріатом у Нідерландах. Місія полягає у зниженні впливу ВІЛ/СНІДу та інших соціально небезпечних захворювань через використання інноваційних та проактивних підходів, через активний міжнародний та регіональний обмін досвідом та зміцнення потенціалу місцевих урядових і неурядових організацій. Молодіжна організація «Альтернатива». Активісти організації поставили собі за мету створювати умови для розкриття творчого, організаційного, спортивного потенціалу молоді; залучати молодь до активного громадського та культурного життя; сприяти зростанню національної свідомості молоді; прищеплювати моральні та духовні цінності. Також у кожному місті України створюються різні конкурсні пропозиції для проєктів, що спрямовані на покращення благоустрою міста або вирішенню проблем різних вразливих категорій населення.

Психологічна готовність майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями передбачає

формування емоційної стійкості особистості, позитивної життєвої спрямованості та лідерських якостей майбутнього соціального працівника. Формування емоційної стійкості особистості базується на позитивній психології особистості та залежить від сформованості її оптимістичної позиції. З цією метою важливим є ознайомлення майбутніх соціальних працівників з основами позитивної психології, принципи якої закладені в усіх формах соціальної роботи, використання у навчальному процесі студентів терапевтичних методик, спрямованих на формування позитивної спрямованості у житті. Мова йде про формування у майбутніх соціальних працівників керованого оптимізму, що передбачає на думку М. Селігмана контрольовану зміну стилю мислення. Він наголошує на необхідності не залишати все як є, а змінювати своє песимістичне сприйняття світу на оптимістичне, адже людина здатна впливати на своє мислення і через нього – на емоційну сферу та поведінку¹⁷.

Організація соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями без віри у позитивні зміни в їх поведінці та у власні сили як професіонала і людини, яка здатна допомогти, призведе до негативних результатів, у найкращому випадку результативність роботи соціального працівника зведеться до нуля. Тому майбутні соціальні працівники мають усвідомлювати, що формування позитивних думок, оптимістичної позиції впливає на якість особистісного життя та професійну діяльність. Особливо важливого значення набуває професійна мотивація, яка може бути двох типів: мотивація успіху та мотивація страху невдачі.

Організуючи процес підготовки майбутніх соціальних працівників, варто постійно фіксувати успіхи кожного, допомагати будувати власну траєкторію розвитку для кожного студента-соціального працівника. Це допоможе студентам відчувати власну самостійність, автономність і незалежність. Варто навчити майбутніх соціальних працівників правильно реагувати на власні помилки та невдачі – сприймати їх як засоби удосконалення власної особистості та матеріал для самоаналізу. Також необхідним є формування умінь відновлювати свій психофізичний стан, оскільки робота в системі «людина-людина» є виснажливою, а особливо з тими категоріями людей, які потребують спеціальної допомоги у соціальному функціонуванні. За для цього варто познайомити майбутніх працівників з різними методами відновлення внутрішнього балансу.

¹⁷ Seligman, Martin E. P. Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment. New York: Free Press. 336 p.

Умовно всі методи гармонізації психофізичного стану людини можна об'єднати в 3 групи:

1. Фізіологічний рівень регуляції психофізичного стану (вплив на фізичне тіло): достатньо тривалий і якісний сон, збалансоване харчування, достатнє фізичне навантаження, заняття спортом, ранкова гімнастика, танці, фітотерапія, масаж, ароматерапія, терапія мінералами, дихальні вправи, водні процедури тощо.

2. Емоційно-вольова регуляція психофізичного стану (вплив на емоційний стан): гумор (сміх позитивно впливає на імунну систему, активізуючи Т-лімфоцити крові; у відповідь на усмішку організм продукуватиме бажані гормони радості; гумор чудово «перезаряджає» негатив); музика (найкраще сприяє гармонізації психоемоційного стану прослуховування класичної музики, хоча у малих дозах рок теж буває корисним, він допомагає вивільнитись від негативних емоцій); спілкування з сім'єю, друзями; заняття улюбленою справою, хобі (комп'ютер, книжки, фільми, в'язання, садівництво, рибальство, туризм); спілкування з природою (природа завжди дає людині відчуття приливу сил, відновлення енергії); спілкування з тваринами; медитації, є візуалізації (увяйти щось, приємне); аутотренінги.

3. Ціннісно-смысловий рівень регуляції психофізичного стану (вплив на думки, зміна світогляду): позитивно сприймати світ, професійні невдачі розглядати як методи самоудосконалення, не заціклюючись на негативі.

Позиція соціального працівника стосовно професійної діяльності має бути позицією активного суб'єкта, який самостійно приймає рішення, не залежить від зовнішньої оцінки. У свою чергу, це передбачає розвиток і формування лідерських якостей майбутніх соціальних працівників.

Як зазначає В. Семиченко, для суб'єкта характерне активне, діяльнісне начало людини, через реалізацію якого вона виражає своє ставлення до дійсності¹⁸.

Позиція суб'єкта соціального працівника відображає спосіб самореалізації, самоствердження і саморозвитку його як професіонала та має наступні прояви: суб'єктивна фіксація професійно-значущих способів діяльності, вироблення на цій основі власної системи дій; вироблення особистісних критеріїв і норм професійної діяльності; вихід за рамки нормативної діяльності, здатність авторського проектування особистісно значущого способу

¹⁸ Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : [навч. посіб.] / В. А. Семиченко. Київ : Вища шк., 2004. С.183.

здійснення життєвих і професійних стратегій. Кожному майбутньому соціальному працівнику потрібно визначитися з власним професійним стилем, добрати низку методів соціальної роботи, які є для нього зручними, відповідають його внутрішнім переконанням та умінням; навчитися чітко планувати професійну діяльність, поступово виробляючи власну систему дій реагування на різні життєві ситуації, як власні, так і інших людей. І найвищим рівнем психологічної готовності до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями у ЗВО ми розглядаємо реалізацію творчих підходів, задумів у професійній діяльності та уміння задіяти в них студентський колектив, у тому числі і студентів з особливими потребами, що буде сприяти успішній їх адаптації, інтеграції і соціалізації. Організація спільної діяльності соціального працівника зі студентами, викладачами нами розглядається як метод створення інтегративного середовища ЗВО.

Підґрунтям формування лідерських якостей є самооцінка фахівця. Соціальний працівник із низькою самооцінкою не в змозі конструктивно вирішувати професійні питання, реалізувати творчі підходи його особистість буде характеризуватися такими якостями, як принижена гідність, страх зробити помилки, постійна думка про фізичну та інтелектуальну недосконалість, прагнення діяти вже відомими шляхами, несприйняття компліментів, залежність від оцінки оточуючих. Тому першочерговим у формуванні фахівця є процес формування професійної самооцінки, яка базується на рівні професійних умінь, можливостей, досягнень та тісно пов'язана з професійним світоглядом. Це передбачає формування особистісних рис, якостей, становлення особистості засобами професійної діяльності.

Для реалізації зазначеного змісту підготовки майбутніх соціальних працівників поєднувалися традиційні та інноваційні, які охоплювали усі напрями підготовки фахівців у закладах вищої освіти – теоретична, практична підготовка, самостійна робота студента. Так застосовувалися інтерактивна лекція, мультимедійна лекція, мета яких оптимізація та інтенсифікація навчального процесу; семінарсько-практичні, лабораторні заняття з використанням тренінгових методів та вправ, методу дискусії, обговорення, мозкового штурму; створення соціальних проєктів та їх презентація, створення програм щодо удосконалення власної особистості студента; участь студентів у програмах та заходах різного рівня, участь студентів у волонтерській діяльності та у міжнародних проєктах.

Підтвердження ефективності підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в ЗВО відбувалося у проведеному нами дослідженні через низку методів кількісного аналізу якісних даних та методів вторинної статистичної обробки експериментальних даних.

Під час формувального експерименту були проведені виміри за кожним визначеним критерієм (інформаційно-когнітивним, функціонально-виконавчим, технологічно-процесуальним, системно-творчим), які дозволити одержати кількісне вираження якісної підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я у ЗВО. Результативність підготовки студентів до означеного виду діяльності визначалася системно в процесі здійснення всього формувального експерименту, а також на узагальнюючому етапі науково-дослідної роботи. Це зумовлено безперервністю і систематичністю опанування теорії і практики змісту соціальної роботи у ЗВО упродовж усього періоду навчання студентів у закладі вищої освіти та специфічними особливостями досліджуваних параметрів, що вимагало лонгitudного підходу у дослідженні. Нами вивчалася динаміка професійного зростання учасників дослідження впродовж 4 років навчання, тобто діагностика була розгорнута у часі. Рівень готовності майбутніх соціальних працівників визначали систематично в процесі навчальних занять, виконання науково-дослідної роботи, під час проходження виробничих практик та на основі аналізу результатів різних форм підсумкового контролю, виконання контрольних-тестових робіт, самостійної роботи, написання рефератів, курсових робіт, у яких висвітлювалися різноманітні аспекти соціальної роботи у ЗВО та соціальної роботи з особами з інвалідністю.

Враховуючи нерівномірність формування різних рис особистості та також циклічність (дискретність) навчального процесу, була застосована система зрізової діагностики. Отримані дані порівнювалися з відповідними результатами контрольних груп. Крім того, проводився порівняльний аналіз експериментальних даних між собою (за роками навчання) з метою оцінки ефективності кожної із розроблених нами етапів підготовки студентів до соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я у ЗВО.

Аналіз результатів дослідницької роботи засвідчив, що експериментальні групи вирізняються позитивною динамікою готовності за кожним визначеним критерієм. Так, різниця між показниками за інформаційно-когнітивним критерієм в кінці проведення формувального етапу експерименту на користь

експериментальних груп сягала 25 % (високий рівень); 5 % (середній рівень). Динаміка змін низького рівня становила 25 %. Констатовано таку динаміку показників технологічно-процесуального критерію: високий рівень – + 22 %, середній – + 16%, а низький – – 35 %. Динаміка показників організаційно-інтегративного критерію: високий рівень – + 18 %, середній – – 11 % (за рахунок зростання відсотка високого рівня), низький – – 7 %. Результати психологічно-особистісного критерію становлять: високий рівень – +13 %, середній – +13 %, низький – – 26 %. Таким чином, за кожним критерієм зафіксовано позитивну динаміку змін, результати контрольних та експериментальних груп мають суттєву різницю.

ВИСНОВКИ

Теоретико-практичний аналіз досліджень та експериментальне розв'язання проблеми підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я у ЗВО, експертна оцінка необхідності такої підготовки дали змогу встановити, що особи з інвалідністю, які навчаються в умовах сучасних ЗВО мають низку проблем (відсутність досвіду перебування у великих групах і колективах, ускладнення процесів спілкування, відсутність архітектурної доступності до приміщень, непристосованість специфіки організації освітнього просу ЗВО до різних нозологій тощо), що впливають на ефективність навчання та становлення фахівця. Тому нами був зроблений висновок, що студенти з функціональними обмеженнями здоров'я потребують кваліфікованої допомоги соціального працівника у процесах адаптації, соціалізації, інтеграції. Це зумовило підсилити професійну підготовку майбутніх працівників в аспекті організації роботи соціального працівника в умовах ЗВО зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я. Основними компонентами такої підготовки ми розглядали інформаційну, методичну, соціально-інтегративну та психологічну готовність.

Основними педагогічними умовами реалізації запропонованої підготовки нами були визначені: поєднання теоретичної підготовки, розвитку професіоналізму з формуванням світоглядної оптимістичної позиції особистості; формування особистості майбутнього соціального працівника через професійне удосконалення; забезпечення постійної соціальної професійної активності майбутніх соціальних працівників. Добір форм і методів має базуватися на принципі активності студента.

Науково-методичне забезпечення підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я ґрунтується на науково-педагогічних підходах, концепціях і закономірностях, дидактичних і спеціальних принципах. Воно містить: авторські навчальні програми з дисциплін «Соціальна робота з ЛФО (люди з функціональними обмеженнями)» та «Соціальна робота зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я у ЗВО»; навчально-методичні комплекси з названих дисциплін; опорні конспекти лекцій.

Дослідження не вичерпує всіх потенційних проблем, які потребують розв'язання. З огляду на це перспективи подальшого наукового пошуку пов'язані з організації інклюзивного освітнього середовища у ЗВО, з розробкою спеціальних освітніх програм навчання студентів з інвалідністю та технології працевлаштування.

АНОТАЦІЯ

Обґрунтована необхідність підсилення професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в умовах закладів вищої освіти. Визначено провідні напрями роботи соціального працівника ЗВО: організація процесу адаптації студентів з інвалідністю, соціальний супровід процесів соціалізації протягом усього терміну навчання та допомога учасникам освітнього процесу в організації інтегрованого освітнього середовища ЗВО. Виділено та розкрито зміст професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями у ЗВО.

Література

1. Фалінська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / З. З. Фалінська; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2006. 284 с.

2. Пюра О. С. Подготовка будущих социальных педагогов к коммуникативной деятельности в условиях детских заведений оздоровления и отдыха: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 / О.С. Пюра; НАПН Украины, Ин – т проблем воспитания. Киев, 2015. 20 с.

3. Гурич В. О. Організаційно-методичні умови діяльності соціальних педагогів з забезпечення прав дитини: автореф. дис. канд. пед. наук. спец.: 13.00.05 – соціальна педагогіка / В.О. Гурич. Луганськ. 2011. 21с.

4. Малишевська І.А. Теоретико-методологічні основи підготовки фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища: дис. докт пед наук. спец. 13.00.03 – корекційна освіта/ І.А. Малишевська. Київ. 2018. 452 с.

5. Бацман О. С. «Пільговики» у вищому навчальному закладі: постановка проблеми / О. С. Бацман. *Вісник Львівського національного університету*. Львів. 2010. Вип. 4. С. 267-273.

6. Конвенція ООН про права дитини. Київ.: АТ Видавництво «Столиця», 1997. 32 с.

7. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / Наук. ред. І. Д. Зверєва. Київ.: Центр учбової літератури, 2008. 336с.

8. Головатий М. Ф., Панасюк М.Б. Соціальна політика і соціальна робота: термінологічний словник понятійних слів / М.Ф. Головатий, М.Б. Панасюк. Київ.: МАУП, 2005. 560с.

9. Oxford dictionary of sociology / Ed. by G. Marshall. Oxford; New York, 1998. P. 624

10. Vogel, S., Leyser, Y., Wyland, S., & Brulle, A. (1999). Students with learning disabilities in higher education: Faculty attitudes and practices. *Learning Disabilities Research and Practice*, 14(3). P. 173–186.

11. Таланчук П. М., Кольченко К.О., Нікуліна Г.Ф. Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі: навчально-методичний посібник / П. М. Таланчук, К. О. Кольченко, Г. Ф. Нікуліна. Київ.: Соцінформ, 2004. С. 54

12. Алексеева Т. В. Соціально-психологічні аспекти адаптації студентів до навчання У ВНЗ: монографія / Алексеева Т. В. Донецьк, 2008. 230с.

13. Положення про психологічну службу в системі освіти (МОН України від 22.05.2018 року № 509). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18>

14. Гребенюк Т. М. Вивчення проблеми соціально-психологічної адаптації інвалідів по зору в студентських інтегрованих групах / Гребенюк Т. М. *Матеріали міжнародного семінару «Інформаційні технології у соціально-трудоцій реабілітації інвалідів»*. Київ: ВО УФЦ-БФ «Візаві», 2001. С.76–79.

15. Державний стандарт соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах Міністерства соціальної політики України № 621/28751 від 22 квітня 2016 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE28751.html

16. Сайко Н. О. Соціальна реабілітація молодших підлітків у роботі соціального педагога загальноосвітніх навчальних закладів:

монографія / Н. О. Сайко; ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава: «Сімон», 2017. 335 с.

17. Seligman, Martin E. P. Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment. New York: Free Press. 336 p.

18. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності: [навч. посіб.] / В. А. Семиченко. Київ: Вища шк., 2004. С.183.

Information about the authors:

Saiko Nataliia Oleksandrivna,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department Psychology and Pedagogy
National University «Yuri Kondrautyuk Poltava Polytechnic»
24, Pershotravneviy av., Poltava, 36000, Ukraine

Batsman Olga Serhiivna,

Candidate Of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at Social Work and Special Education Department
Poltava Institute of Economics and Law University «Ukraine»
6, Monastyrська str., Poltava, 36000, Ukraine